

Elsüllyedt kultúrák vonzásában

*Kedves Bátyuskám! Várkonyi Nándor és Weöres Sándor barátsága levelezésük tükrében, bev., összeáll., jegyz., névmutató Kende Katalin**

BARTAL MÁRIA

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Magyar Irodalom-
és Kultúratudományi Intézet, Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
egyetemi docens

e-mail: bartal.maria@btk.elte.hu

ORCID 0000-0002-3436-2312

Az elmúlt két évtized folyamán a nemzetközi tudományos kutatásokban ismét kiugró érdeklődés mutatkozott a prehisztorikus, korábban ismeretlen és fejlett civilizációk és (feltételezett) közös eredetük, valamint hanyatlásuk okai iránt, mind kultúrtörténeti, mind kulturális antropológiai, régészeti, valamint archeoaszttronómiai, geológiai és genetikai szempontból. Nem csak olyan tudományosan vitatott, pszeudoarcheológiai – más tekintetben viszont újabb kutatásokat inspiráló – kötetekre kell itt gondolnunk, mint Graham Hancock Észak- és Dél-Amerika prehisztorikus korszakának eddig ismeretlen, fejlett civilizációjáról szóló könyvei (*America Before. The Key to Earth's Lost Civilization* [2019]; *Magicians of the Gods. The Forgotten Wisdom of Earth's Lost Civilization* [2015]) vagy Robert M. Schoch geológus ősi civilizációk hanyatlásának okait firtató munkái (*Forgotten Civilization. The Role of Solar Outbursts in Our Past and Future*, [2012]), hanem például David Wengrow összehasonlító régész és David Graeber kultúrantropológiai és régészeti kutatásai, amelyek a prehisztorikus társadalmak fejlett szerveződésével és technológiáival foglalkoznak, és gyökeresen megváltoztatták az őskori társadalmak kultúrájáról és technológiáiról alkotott elképzeléseinket (*The Dawn of Everything. A New History of Humanity* [2021]); vagy a Takeshi Inomata és Daniela Triadan által szerkesztett tanulmánygyűjtemény, amely a maja civilizáció preklasszikus időszakának fejlett infrastruk-

* A kritika a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

túráját tárgyalja a régészeti kutatásokat forradalmasító új technológiáknak köszönhetően. Kognitív régészeti és evolúciós antropológiai kutatások felől közelíti meg az archeológiai leletek és a rítusok, mítoszok kapcsolatát a *Ritual, Play and Belief, in Evolution and Early Human Societies* (Cambridge University Press, 2017) című kötet, hatalmas adatbázis segítségével vizsgálja a mitológiai motívumok globális elterjedését Jurij E. Berezkin; *The Materiality of Myth. Divine Objects in Norse Mythology* [2019] című Knutson-tanulmány pedig a prehisztorikus régészet számára elsődleges forrásnak számító materiális kultúra és a mítoszok közötti kapcsolatot vizsgálja. E kiváló, többségében szaktudományos munkák felől is különösen izgalmas jelen levelezéskötet nyomán visszatekinteni nagyjából a negyvenes évektől kezdődően a hetvenes évekig azokra a hazai, részben tudományos igényű koncepciókra, amelyek művészi igénnyel született szövegek inspirálói lettek, és a kontextusukat megteremtő, a korszakot meghatározó gondolatalkzatokra.

A prehisztorikus korszak fejlett kultúráinak lehetőség szerinti mind teljesebb megismerésére, hanyatlástörténeteik értelmezésére három évtizeden át folytatott heroikus kutatói küzdelmet anyagával Várkonyi Nándor (1896–1975), hogy pszeudoarcheológiai munkáiban a prehisztorikus forrásokat elpusztult kultúrák továbbörökített nyomaiként és az ókori magaskultúrák előzményeiként mutathassa fel, egyúttal értelmezze és bemutassa a tárgyi emlékek és a mítoszok közötti összefüggéseket úgy, hogy elismeri az utóbbiak funkcióinak és értelmezéseinek sokféleségét. Kiindulópontja, hogy világszerte vízözönmondák és a katasztrófahagyományhoz sorolható történetek sokasága tanúskodik a világméretű pusztulás emlékéről, és a világ legkülönbözőbb kultúrái a közeledő világkatasztrófa ismeretében különféle eljárásokkal (például: oszlopkultúra, megalit építmények) tudatosan törekedtek az emberiség fejlett „őstudományának” továbbörökítésére. A feltételezett prehisztorikus magaskultúrák rekonstrukciójához a szerző bevonta többek között a növény- és állatfajok elterjedésére vonatkozó korabeli vizsgálatok eredményeit, a legarchaikusabb emberfajta, a törpe népfoszlányok elterjedésére vonatkozó fejtegetéseket, Hans Hörbiger sokat támadott világjég-elméletét, Edgard Dacqué német paleontológus elméletét az ember alakváltozatairól, és Eduard Suess, tizenkilencedik századi osztrák geológus munkái nyomán a Gondwana névre keresztelt földtörténeti szuperkontinensre vonatkozó hipotéziseket.

Várkonyi a pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem könyvtárosa (1924–1956), irodalomszervező, kultúr- és eszmetörténész volt, a Jelenkor elődlapjának, a Sorsunknak a főszerkesztője (1941–1948), és két átfogó irodalomtörténeti munka¹ szerzője. Az ötvenes évektől – a politikai támadások miatt visszavonultan – kutatóéveit teljességében az elsüllyedt kultúrákkal foglalkozó tetralógiájának²

¹ VÁRKONYI Nándor, *Modern magyar irodalom 1890–1920*, Danubia, Pécs, 1928.; Uő., *Az újabb magyar irodalom 1890–1940*, Szukits, Budapest, 1942. (Ez utóbbi kiadás közel 600 oldalas)

² A tetralógia egyes köteteinek címei: *Szíriat oszlopai*, *Az elveszett Paradicsom*, *Varázstudomány I-II.*, *Az ötödik ember*. A második könyvtől kezdődően csak a kilencvenes évek közepén jelentek meg, a Szépkalomp Könyvműhely gondozásában.

szentelte, amelynek életében csak az első kötete jelenhetett meg, cenzúrázott változatban. Kutatásának célját sokféleképpen értelmezték, de annyiban mindenképp rokon a fent felsorolt kötetekével és tanulmányokéval, hogy korábban ismeretlen fejlett civilizációk feltárására, a folytonosság víziójára törekedett, össze kívánta kapcsolni az archeológiai leleteket és a mítoszokat, amelyek globális elterjedése kutatásának egyik kiindulópontja. Minderre azonban a hipotézisei bizonyításához szükséges források vagy leletek szűkösségében vállalkozott (akkor is, ha minden szálát megmozgatott, hogy az általa felhasznált idegennyelvű szakirodalom minél teljesebb és naprakészebb legyen, és az eltelt évtizedek alatt koncepcióját és a forráskritikával gyakran nem illetett, a bizonyításához szükséges, sokszor önkényesen kiválogatott és felhasznált korpuszt dinamikusan bővítette).

A 22. oldal 18. lábjegyzete hívja fel a figyelmet arra a kulcsmozzanatra, hogy Károlyi Mihály sógora, Pappenheim Szigfrid gróf két fiának Várkonyi Nándor volt a házitanítója. A kivételes műveltségű és irodalomszerető család gazdag házikönyvtára évekig alakította Várkonyi gondolkodásmódját, s memoárjában, a *Pergő években* olvasható visszaemlékezése szerint az idősebbik fiú, Alexander érdeklődése a kozmogóniai felfedezések, hipotézisek, származástan, az ember eredete iránt meghatározó volt a későbbi *Szíriat* ötletének megszületése és kidolgozása során.³ A gróf vonzódott az újabb pszeudotudományos és kockázatos elméletekhez, és 1933-as közös kocsikázásuk során vezette elő Várkonyinak Hans Hörbiger úgynevezett világjég-elméletét (135–136.) – amelynek alkalmazásától a szerző a későbbi kiadásokban a kritikák miatt eltekintett –, rendelkezésére bocsátotta könyvtára vonatkozó részét, az akkori kurrens folyóiratokat. 1940-ben Várkonyi elküldte a grófnak a könyv kéziratát, majd megjelenésekor egy példányát is.⁴

Már a következőkben tárgyalandó levelezéskötet alapján is nyomon követhető a tetralógia ellentmondásos jellege: a szerző nagyon nehezen talál már az első kötet megjelentetésére is kiadót, a könyvet nem csak ideológiai, de tudományos szempontból is számos bírálat éri, ugyanakkor különleges népszerűségnek örvend, számos kiadást megél, és az első kötet az eltelt évtizedek alatt háromszázról csaknem hatszáz, majd hétszáz oldalra duzzad. Kétségtelenül a pszeudotudományos irodalom egyik magyar nyelvű alpműve. A szaktudományos kritikák ellenében a második, 1972-es szövegváltozatban Várkonyi már szükségesnek látja leszögezni: „Az itt következő munka több helyütt olyan területekre vezet olvasóját, melyeket az egzakt tudomány nem tud, olykor nem is kíván bejárni. [...] Hogy munkám szellemi kaland volt-e csupán, vagy nyújt rendszerezett ismeretet, hogy hipotézisei meggyőzőek-e, vagy az írói képzelet szüleményeinek kell felfogni őket, olyan kérdések, melyek megválaszolására az olvasó hivatott.”⁵ Ugyanezen kötet Vekerdi László által jegyzett utószava egyetértőleg idézi Bodrogi Tibor kritikáját: Várkonyi hipotézisei tévesek, módszertana már a harmincas években meghaladottnak volt tekinthető, ugyanakkor

³ VÁRKONYI Nándor, *Pergő évek*, szerk. MEZEY Katalin, Széphalom Könyvműhely, Budapest, 2004, 125.

⁴ Uo., 135–136., 146.

⁵ VÁRKONYI Nándor, *Szíriat oszlopai*, Magvető, Budapest, 1972, 7.

utal arra is, hogy egyes feltételezéseit beigazolni látszanak a későbbi ásatások, és adathalmazként kezelt, kritikával nem illetett vegyes forrásanyagában tudományos munkák is szerepelnek.⁶ Bécsy Tamás szerint mítoszértelmezésként olvasandó,⁷ de pontosabb, ha leszögezzük: gnosztikus szöveget olvasunk, amely a rejtett tudás feltárását tűzi ki céljául, minden számára elérhető, kézreálló forrás felhasználásával. Komoróczy Géza szerint a *Sziriat* pszeudotudományos irányba mozdította el a hazai archeológiai kutatásokat, de az is kétségtelen, hogy inspirálóan hatott többek között Weöres Sándor költészetére (nagyjából az ötvenes évek végéig) és Kodolányi János tetralógiájára (az író 1941-ben, a könyvváltozat megjelenése előtt, kéziratban olvasta a *Sziriat oszlopait*). Várkonyi vállalkozása megkerülhetetlen annak a jelenségnek a kontextusához, hogy a harmincas évek közepétől a negyvenes évek közepéig meglepő módon Weöres, Kodolányi, Szabó Lőrinc és Határ Győző is a Gilgames-törödékekhez fordult, amikor az egyén történeti és társadalmi meghatározottságáról, a kollektívumról, a kultúra szerepéről gondolkodtak.⁸

Weöres Sándor húszéves pécsi egyetemistaként kereste fel Várkonyit, barátságuk és szellemi kapcsolatuk négy évtizeden át, Várkonyi haláláig tartott. Weöres kapcsolatrendszeréből erről a barátságról jóval többet tudunk, mint például Hamvas Bélához fűződő viszonyáról, hiszen gondolataikat Várkonyival – annak halláskárosodása miatt – beszélgetőcédulákon és -füzetekben osztották meg egymással, és az örökösök csaknem száz további levelet őriztek meg. Az 1988-ban alapított Széphalom Könyvműhely kiemelt feladatának tekinti Várkonyi Nándor eddig kiadatlan kéziratának megjelentetését és korábban cenzúrázott köteteinek immár hiánytalan kiadását. Eddigi szövegközléseik közül kiemelkedő jelentőségű Várkonyi *Pergő évek* című önéletrajzi regényének újrakiadása (2004), amely a korábbi, cenzúrázott változatnál (1976) százhusz oldallal hosszabb, valamint a *Sziriat oszlopainak* az eredeti kéziratot követő, teljes kiadásai (2002, 2017), amelynek a Magvető 1971-ben, a szerzővel történt kölcsönös megegyezés ellenére csak a háromnegyedét közölte. Jelen kötet ötlete Kende Katalintól, Várkonyi Nándor unokájától és hagyatékának gondozójától származott, neki köszönhető a szöveggondozási munkálatokon túl számos, a kiadvány értékét növelő lábjegyzet. Weöres Várkonyihoz írott küldeményeiből korábban a Pesti Szalon – Marfa Mediterrán Könyvkiadó hozott nyilvánosságra ötvenegy levelet,⁹ de a Weöres jogörökösének jóváhagyását nélkülöző,¹⁰ hiánypótló kiadvány számos példányát tudomásom szerint¹¹ a későbbiek során visszavonták a bolti forgalomból.

⁶ VEKERDI László, *Utószó, vagy miért adjuk ki újra a Sziriatot?* = VÁRKONYI, *Sziriat oszlopai*, 580, 581, 583.

⁷ BÉCSY Tamás, „Az oszlop-hagyomány”, *Jelenkor* 1973/5., 441.

⁸ KOMORÓCZY Géza, *Ékírás és assziriológia Magyarországon. Megismertük-e a Gilgames-eposzt?*, Kalligram, Budapest, 2024, 142, 124.

⁹ WEÖRES Sándor, *Egybegyűjtött levelek, I-II.*, szerk. BATA Imre – NEMESKÉRI Erika, Pesti Szalon – Marfa Mediterrán, 1998.

¹⁰ Károlyi Alíz azért nem járult hozzá a szövegközléshez, mert a háború alatt elveszett levelek hiányában és egyéb, tisztázatlan vagy a szerzői jogokat érintő okokból a kiadó nem tudta a leveleket párban közölni. (Mezey Katalin közlése nyomán)

¹¹ Mezey Katalin személyes közlése nyomán.

Jelen kötet újdonsága, hogy immár mindkét fél ránk maradt leveleit olvashatjuk a harmincas évek közepétől Várkonyi haláláig, betűhív átiratban, a levelek jelentős részében kicsinyített faksimilékkel kiegészítve. A Könyvműhely Weöres örökösétől megkapta a huszonhét (az előszó szerint huszonöt) Várkonyi-levél másolatát, amelyek mindegyike a háborút követő időszakból származik, és jelen kiadványnak értékes részét képezi. A Pesti Szalon kiadása ötvenegy számozott levelet tartalmazott Weörestől, míg jelen kötet hatvanhetet. Az eltérés kisebb része az átszámozásnak köszönhető, de számos új kézirat került a gyűjteménybe. (Ezek elkülönítése a korábbi anyagtól fokozott figyelmet igényelt, s nem minden esetben volt a lábjegyzetek alapján sem egyértelmű. Weöres korábban ki nem adott leveleit a *Pergő évek* új kiadása már tartalmazta.) A Könyvműhely eredeti tervében egy a jelenleginél terjedelmesebb kötet szerepelt, ami Várkonyi beszélgetőfüzeteinek és a kétszáznegyvenegy beszélgetőcédulának az anyagát is tartalmazta volna, de ettől a személyes, esetenként személyiségi jogokat érintő tartalmak miatt eltekintettek. Várkonyi hagyatékának egy része, levelezése és személyi dokumentumai 2020 nyarán kerültek a Petőfi Irodalmi Múzeum gyűjteményébe, azóta kutathatók a keltezetlen cédulák és az egyelőre még leltári számot nélkülöző (ismeretlen kéz által részben tévesen datált) beszélgetőfüzetek, amelyek segítségével Várkonyi kortársaival, barátaival kommunikált. E dokumentumokból ízelítőként tematikus válogatások kerültek jelen kiadásba, az autográf oldalak kisméretű faksimiléjével és a kéziratok betűhív átirásával. A beszélgetőfüzetekkel összefüggő számos, jelen kiadványban lábjegyzetben közölt adat segíti a további kutatást (kortársak azonosítása, s hogy a négy beszélgetőfüzetből kettő Weöres Sándorral folytatott diskurzust őriz¹²).

A levelezés alapján nyomon követhetők közös erőfeszítéseik a Dunántúl irodalmi életének felpozíciójára, szerteágazó kapcsolatrendszerük, amely résztemákban az eligazodást, mint említettem, gazdag jegyzetapparátus segíti (vö. például: 52–57. lábjegyzet). Pontosabb képet kapunk Weöres költői indulásáról, a Sorsunk folyóirattal összefüggő irodalomszervező tevékenységükről, hogyan próbálnak maguk és családjaik számára élet- és munkakörülményeket biztosítani a világháború idején és az azt követő években, az általuk szerkesztett kiadványok és könyveik megjelentetésének nehézségeiről és az azokkal kapcsolatos kétségekről. Jellemző részlet Weöres 1948. március 8-i levelének megjegyzése az általuk tervezett és szerkesztett (de megírsult) dunántúli antológia kapcsán: „[...] kérlek, hogy aktuális-politikai verseimből ne vegyél bele semmit; ez az antológia érdeke is, meg az enyém is” (147).

Várkonyi Weörest kérte fel az általa kijelölt, és koncepciójában kulcsszerepet játszó Gilgamesz-szemelvények fordítására, és rendelkezésére bocsátott egy francia és egy német nyelvű nyersfordítást.¹³ A levelezés fontos adalékokat tartalmaz e munkafolyamatról és szellemi tájékozódásukról a jelzett időszakban, illetve, hogy Weöres hogyan próbálta előmozdítani a sokak által szakmailag is támadott *Szíriat oszlopai*

¹² 237. oldal, 179. lábjegyzet

¹³ VÁRKONYI, *Pergő évek*, Magvető, Budapest, 1976, 356.

megjelenését. A *Beszélgetőfüzetek* és a levelek szerint Weöres sokat tett a kötetek hazai és külföldi publikálásáért, javaslatokat tett kiadókra (Nyugat, Franklin, Athenaeum [96.]) és közvetítőkre, például, hogy hogyan forduljon Babitshoz [86–87.] vagy Hamza András lelkészhez az amerikai publikáció és terjesztés ügyében [213, 242.]) Érdekes adalék mindehhez, hogy Várkonyi a *Szíriat oszlopai* egyik kiadásában sem jelölte meg Weöres Sándort a *Gilgamesz*-szemelvények fordítójaként (szemben például Gulyás Pál nevének következetes feltüntetésével), még ott sem, ahol a szöveg tördelése és a szóhasználat kétségtelenné teszi, hogy a kötet szerzője nagyobb változtatások nélkül használta fel a költő átdolgozását. A hatvanas évek során, amikor Várkonyi jelentősen átirta és kibővítette munkáját, az 1942-es kiadás weöresi fordításait saját prózafordításaiával cserélte fel.¹⁴ Weöres azonban – Várkonyi megjegyzésével ellentétben¹⁵ – nem dolgozta át érdemben a Nyugatban közölt és a folyóiratban folytatás nélkül maradt *Első tábla* szövegét *A fogak tornáca* című kötete publikálása előtt, és átiratát azokból a fordításrészleteiből állította össze, amelyeket a *Szíriat* szerzője nem idézett könyvében. Weöres Sárközi Györgynek írt leveléből az is kiderül, hogy az eposztöredékek már jóval Várkonyi felkérése előtt foglalkoztatták, az érdeklődését felkeltő lexikon cikkét egy Tolnai Gábortól elkért mesefeldolgozás tanulmányozása követte,¹⁶ majd több sikertelen próbálkozás, hogy a német nyersfordítás szövegét (két évvel Várkonyi Nándor felkérése előtt) megszerezze Weöres Gyula régészről (aki Csöngye környékén végzett akkoriban ásásokat).¹⁷ A *Pergő évek* gyakran hivatkozott részletében¹⁸ Várkonyi visszaemlékezése vélhetően erősen át-színezi a feszültségekkel és vitákkal tarkított együttműködést.¹⁹

Ugyanakkor a beszélgetőcédulák azt is egyértelművé teszik, hogy Weöres fordítása nem születhetett volna meg Várkonyi inspiráló segítségével nélkül. A *Szíriat oszlopai* és a *Gilgamesz* szövegváltozatainak alakulását vizsgálva pontosabb képet kapunk, ha a Várkonyi memoárjának korábbi változatából *elhagyott* néhány mondatra hívjuk fel a figyelmet, amely végül a párizsi Magyar Műhely Weöres-számbában látott napvilágot: „Most már nem tudom számba venni, mennyi hasznát láttam megjegyzéseinek, bírálatának, mennyit vesződött vele a pesti kiadónál hiába; legyen elég, hogy rajta van a keze nyoma [...]”.²⁰ Ez utóbbi kiadvány érdekessége, hogy az ügynökhálózat

¹⁴ Vö. például VÁRKONYI, *Szíriat oszlopai*, 1942, 110. és Uő., *Szíriat*, 1972, 197, 319.

¹⁵ „...elismerte igazamat, mint az alább megőrzött „beszélgetés” mutatja... Így aztán még egyszer nekiült *Gilgamesz*-ének, egységes stílusúvá dolgozta át, de csak tíz évvel utóbb, 1947-ben adta ki, *Fogak tornáca* (sic!) című kötetében.” (VÁRKONYI Nándor, *Pergő évek*, Magvető, Budapest, 1976, 357, 359.)

¹⁶ Weöres Sándor levele Sárközi Györgynek, 1938. január 30. (WEÖRES, *Egybegyűjtött levelek*, II., 206.)

¹⁷ Weöres Sándor levele Babits Mihálynak, 1935. augusztus 15. (WEÖRES, *Egybegyűjtött levelek*, I., 201–202.)

¹⁸ „Kéziratomból többszöri átdolgozásához az ő kitűnő fordítását használtam, s az 1942-ben megjelent könyvön csak azért nem tehettem ki a nevét, mert ez a fordítás nem az eredeti szövegekből készült, s így a közvetlen fordítókét kellett megjelölnöm... Csupán a 60-as években dolgoztam át, az egész könyvvel együtt, új eredmények és források alapján...” (VÁRKONYI, *Pergő évek*, 1976, 356.)

¹⁹ A munkafolyamatról bővebben, de az akkor még nem kutatható beszélgetőfüzetek és cédulák hiányában lásd: BARTAL Mária, „Mint hal a maga tavában”? Fordításmoделlek Weöres Sándor *Gilgamesz*-átdolgozásának jegyzeteiben, *Alföld* 2008/12., 56–67.

²⁰ VÁRKONYI Nándor, *Weöres Sándor pécsi évei*, Magyar Műhely 1964/7–8., 6.

a párizsi Magyar Műhely Weöres-különszámába küldött Várkonyi-írás kapcsán kezdte megfigyelni levelezésüket, amelyből kiderült, hogy Károlyi Amy, féltvén a költőt az „esetleges zaklatásoktól”, azt tanácsolta Várkonyinak, hogy óvakodjanak leveleikben a bizalmas közlésektől.²¹ Ennek tudatában érdemes olvasni postára adott párbeszédeiket.

Weöres és Várkonyi levelezését olvasva az egyik központi kérdés, hogy hogyan értékeljük az egyes kijelentések státuszát, hiszen a beszélgetőpartnerek, akiknek eszmecseréjétől a vita mellett nem volt idegen az évődés sem, gyakran viccelődtek egymással: „[...] értette a tréfát. Sőt szerette, élvezte, beleértve a gúnyt, a karikatúrát, a paródiát, mi több, kívánta, ami még több, szüksége volt rá” – emlékezett vissza Várkonyi barátjára,²² de az ittas állapotban lezajlott beszélgetések sem voltak ritkák közöttük. Vajon Weöres hogyan ítélte meg barátja tudományos erőfeszítéseit, és hova helyezte annak tétjét? 1980-ban Bosnyák Sándornak (1934–2020)²³ adott interjújában világosan fogalmazott: „Nagyon érdekesnek éreztem, hogy szabadon fantáziál, ennyiben rokon Várkonyi Nándornak a *Szíriát oszlopai* című könyvével Hamvas munkássága, hogy nem a tények számítanak, hanem a feltételezések, az elgondolások, a hirtelen ihletben támadt ötletek. [...] a gyakorlati tudós kénytelen a tényekhez tapadni, így ez inkább költészet, mint tudomány. Nagyon erős hatással volt rám Hamvas, és van még ma is”²⁴. A *Pergő évek* egyik részlete felidézi Bajcsa András és Weöres látogatását Várkonyinál 1941 őszén, melynek során Weöres hevesen vázolja koncepcióját az anyag és az életerő kozmikus összeütközéséről, a különböző őskultúrákról, küzdelmükről és az őket sújtó katasztrófákról, majd a beszélgetés egy pontján kiderül, hogy mindez eposzvázlat: „nem akarok majd *valóságot* írni, csak annak mythikus szimbólumát”.²⁵ Várkonyi viszont a *Szíriat*ban megírtakra hivatkozva igyekszik keretek között tartani a beszélgetést, és a felmerülő ötleteket viszonyítja korábbi hipotéziseihez. A Petőfi Irodalmi Múzeumban található cédulákon számos további adalékot találhatunk e gondolatkísérlethez.

A *teremtés dicséretéről* írt 1936-os kritikájában használja Várkonyi először a későbbi recepcióban elterjedt, majd elhíresült *kozmosz költő* kifejezést, melynek értelmezési lehetőségeire ismételten visszatérnek leveleikben 1939 elején (lásd 13–15. levél), és amely a *Szíriat* koncepciójának ismerete nélkül csak korlátozottan érthető. Weöres korai költészetének értelmezéséhez filológiai szempontból nélkülözhetetlen további levélváltásuk 1939-ből, amely a *vers születése* munkálataival és a felhasznált

²¹ SZÖNYEI Tamás, *Titkos írás. Állambiztonsági Szolgálat és irodalmi élet (1956–1990)*, I., Noran, Budapest, 2012, 989.

²² VÁRKONYI, *Pergő évek*, 2004, 357.

²³ Bosnyák Weöreshöz hasonlóan fiatal korában Várkonyi mentoráltja volt, később könyvtárosként és népművelőként, néprajzi gyűjtőként és folklórkutatóként dolgozott. Darabos Pál barátjaként vett részt a Hamvas Béla életművének újraértékelését célzó kiadványok elkészítésében. A következőkben idézett, *In memoriam Hamvas Béla* című kötet valamennyi interjútát őt készítette.

²⁴ *In memoriam Hamvas Béla. Visszaemlékezések Hamvas Bélára*, szerk. DARABOS Pál – MOLNÁR Márton, Hamvas Béla Kultúrákutató Intézet, Budapest, 2008, 272.

²⁵ VÁRKONYI, *Pergő évek*, 2004, 395–397.

forrásokkal függ össze, illetve a *Dalok Naconxypanból* korábbi szövegváltozatai (76.), valamint a *Rongyszőnyeg*-ciklus keletkezésének körülményeire vonatkozó adatok (100.). A kiadvány egyik legfontosabb részlete Weöres Sándor 1943. július 8-ai dátumú, végleges Pestre költözését megelőző levelének első, csaknem teljes szövegű közlése,²⁶ amelyben a *Háromrészes ének* első húsz sorát küldi el Várkonyinak, és beszámol poétikai fordulatáról: „[...] költészetem egészen átalakult [...]. A forma mellé végre megjelent nálam a tartalom, de minden eddigitől eltérő módon. Ennek a tartalomnak nincsen logikai láncolata, a gondolatok, mint a zeneműben a fő- és mellék-témák, keringenek, anélkül, hogy konkrétta válnának, az intuíció fokán maradvá. [...] Most végre megtaláltam a csak-versben közölhető tartalmat, mely a formától el sem választható [...], az összefüggés nem az értelem-láncban, hanem a gondolatok egymásra-villanásában és a hangulati egységben rejlik”. Ugyanennek a levélnek a Weöres által kihúzott, de olvasható zárlatában a költő Kodolányi Zárt tárgyalására (Termés 1943/2., 44–62.) hívja fel Várkonyi figyelmét, mint amely hivatkozás nélkül használja fel a *Sziriat* koncepcióját (Kodolányi művészetének megítélésében Weöres és Várkonyi álláspontja jelentősen eltért egymástól). A kiadvány 130. lábjegyzete is jelzi, hogy kettejük levelezésének e kötet megjelenéséig publikált utolsó darabja 1949 júniusából való. Jelentősége, hogy megemlíti: Weöres ekkoriban az Akadémia Könyvtárában Munkácsi Bernát nyelvész, etnológus és orientalista hagyatékát dolgozza fel (151.).

Weöres korábban nem ismert, 1955. januári levelének (152.) jelen kiadványból hiányzó melléklete tartalmazza azokat a verseket, amelyeket a nyolc évvel azelőtt publikált utolsó kötete, *A fogak tornáca* óta írt, és megpróbált – sikertelenül – egy pécsi könyvkiadónál megjelentetni. Ezt követően 1960-ig levelezésük megszakad: „[...] ez az évtized a könyvtárban alig elviselhető erkölcsi terheket rótt rám – írja erről az időszakról költő barátjának Várkonyi –, még igazgató is voltam, a legvadabb párturalom idején stb., úgy hogy minden erőmet arra összpontosítottam, hogy kibíriam a dolgokat nyugdíjba menetelemig.” (153.) Bár a kiadvány nem jelzi, a levelek egyértelműsítik (vö. 157.), hogy az 1960–1961-es levélváltás egy része nem hozzáférhető, vagy legalábbis hiányzik a jelen kötetből. Két esetben lép ki e kiadvány a Weöres–Várkonyi-levelezés keretei közül, mindkétszer indokoltan. 23/a jelzettel egy, Weöres 1939. szeptember elsejei leveléhez kapcsolódó datálatlan kéziratmásolatot olvashatunk Várkonyi önéletírásából (79.), melyben beszámol arról, hogy megkapta Füst Milán IV. *Henrik* című drámájának kéziratát. Bár Várkonyi nem osztozik Weöres lelkesedésében, e memoárrészlet a levélnél is jobban jelzi e dráma jelentőségét Weöres pályáján – amely megítélésem szerint a *Theomachia* egyik legfontosabb előzménye. A másik kivétel Várkonyi Nagy Pálnak írt 1963. szeptember 12-i levélpíszkozatának hiánypótló közlése (166–170.). A párizsi Magyar Műhely szerkesztőjének szóló levél a költő 50. születésnapjára készülő tematikus Weöres-számot nyitó Várkonyi-írás kísérőszövege, amely tisztázza Várkonyi szándékait, és

²⁶ A levél egyik részletét Várkonyi Nándor fia, Várkonyi Péter tette olvashatatlanná a kéziratban.

kontextualizálja a közöttük kibontakozó, a kapcsolatuktól sok tekintetben független, főként politikai-ideológiai vonatkozású konfliktust (vö. 69–72. levél). Örömmel fogadta volna az olvasó, amennyiben hozzáférhető, Várkonyi kéziratban maradt Weöres-tanulmányát, amely szorosan kapcsolódik a 78., 79., 81., 86., 89. levélhez, és nem tudható, hogy hogyan viszonyul a *Pergő évek Képteremtő és képlátó* című alfejezetének néhány vonatkozó bekezdéséhez.

A levelezéskötet címe, borítója, a bevezető és az előszó alapján egyértelmű, hogy a szerkesztők elsősorban nem tudományos kiadványt, hanem olyan könyvet szerettek volna az olvasók kezébe adni, amely a vonatkozó korszak mentalitástörténetének mélyebb ismeretéhez járul hozzá úgy, hogy nem csak a szűk szakmai rétegnek, hanem az érdeklődőknek is szól. Ugyanakkor, mint a korábbiakban több ponton is jeleztem, számos forrásértéktű, hiánypótló dokumentumot tartalmaz, köztük olyan leveleket, amelyek kéz- vagy gépiratként továbbra sem vehetők kézbe és nem kutathatók. Jelenleg Weöres kézíratainak töredéke férhető hozzá a levéltárakban és a gyűjteményekben, ráadásul elszórtan, különböző hagyatékok részeként, részben leltározatlanul. Nagy öröm egy-egy új szöveg(változat) előbukkanása, és más hozzáférhető forrás híján ezekben az esetekben a kutató kénytelen a publikált változatra támaszkodni. A kötettel kapcsolatban megfogalmazott kritikus megjegyzéseim olyan, részben finansziális okokra visszavezethető, részben szerzői jogokkal kapcsolatos (kényszer)megoldásokra vonatkoznak, amelyek a korszak iránt érdeklődők olvasmányélményét többségében nem befolyásolják, a kutatók számára azonban fennakadást okoznak.

Az autográf oldalak fakszimiléi kis méretűek, nehezen olvashatók, az illesztési hibák miatt esetenként kibetűzhetetlenek. A betűhív átiratokban gyakoriak a vesszőhibák, a kézíraton látható törlés, javítás (helye) az átiratban nincsen jelölve. A legfeltűnőbb eset egy verssor elhagyása a köszöntőversből (81–82.), melyet vélhetően Várkonyi Péter tett olvashatatlanná. (Erre a 126. oldal 107. lábjegyzetéből következtethetünk, ahol a szerkesztők viszont jelezték, hogy vastag fekete kihúzással Várkonyi fia cenzúrázta ki a kéziratból a Weöres betegségének jellegére vonatkozó információt.) 1970. végi találkozásukkor Weöres többek között megjegyzi, hogy véleménye szerint Hamvas hagyatéka sem Kemény Katalinnál, sem Molnár Sándor festőnél nem lesz biztonságban, viszont a Bata Imre által az egyik kézírattárnak eljuttatott anyag reményei szerint megmarad. Ez utóbbi információ a 241. oldalon közölt fakszimilék közül a második lap túloldalán szerepel, melyet jelen kiadás – vélhetően személyes vonatkozásai okán – nem közöl, pedig Weöres és Hamvas szellemi kapcsolatát, utóbbi hagyatékának hányattatott sorsát és kapcsolati hálójukat illetően pótolhatatlan adatok.

A levelek jelentős része versmellékleteket tartalmazott, melyek hiányoznak e kiadványból, de ezt a kötet külön nem jelöli. Egyes levelek kényes tartalmuk miatt világos, orientáló lábjegyzeteket igényelnének az érdeklődők számára is. Így például Weöres 1938. október 29-i levele, amelyben a költő jelzi, eláll Illyéshez írt verse közlésétől. A *Pergő évek* a levél idézése során a kérdéses bekezdést (jelölten) elhagyja, a vers

kéziratát csak az *Egybegyűjtött levelek* II. kötete közli. Weöres Sárközinek írt 1938. október 26-i levele²⁷ szerint nem Illyés személye, hanem ünnepeltetése és az elnyomók általi kihasználása ellen irányult a vers, amelynek közlésétől barátai tanácsára Weöres végül elállt. Azon időszakra vonatkozóan, amelyből Várkonyi levelei nem maradtak fenn, vagy nem hozzáférhetőek, Kende Katalin a *Pergő évek* visszaemlékezéseit vonta be magyarázatképpen, mint például a 43. oldal 36. lábjegyzete esetében. Mivel ő végezte a másik kötet szöveggondozási munkálatait is, üdvözlendő lett volna, ha mindvégig jelöli az általa idézett Várkonyi-szövegrészletek forrását (itt például a *Pergő évek* 371. oldalára utal).

Méltatásra érdemes, hogy az *Egybegyűjtött levelek*hez hasonlóan e kiadványban is szerepelnek a *Pergő évek*ből elhagyott politikai kiszólások, mint például Weöres 1938. november 25-i levelének azon részletei, melyek Várkonyinak a Szálasi-párthoz való viszonyára és ennek megítélésére vonatkoznak (47–48.), és amelyet tanácsos lett volna kontextualizáló jegyzettel ellátni. A kiadvány fontos részét képezik azok a megjegyzések is, amelyek Kodolányi szövegeivel, és azok méltatásával függenek össze, illetve ahol Várkonyi nehezményezve összegzi, milyen sémák nyomán helyezik el őt kortársai. Az első cédulárészlet – „Nándor, tulajdonképpen te vagy az egyetlen jóbarátom az életemben. Nándorom, vigyázz rám ebben az életben, nélküled egyedül vagyok. Weöres Sándor.” (227.) – megható írásos bizonyítéka barátságuknak, melynek sokszínűségéről és mélységéről (a hétköznapi ügyintézésektől a kölcsönös szellemi inspirációkig és egymás támogatásáig) maradéktalanul megbizonyosodhatunk a levelezés alapján is. Csakhogy a hagyatékot áttekintve kiderül, hogy a két kézírásos részlet nem egy cédulán szerepel, ahogy azt a 227. oldal 176. lábjegyzete állítja, és a faksimile sejteti. Az első vallomás az alkoholeménységgel feltűntetésének (4 abszint, 1 mecseki) a helyére került, amelyet elfogyasztottak, és ennek Weöres írásképe sem mond ellent. Hibás datálása a 241. oldalon Weöres és Várkonyi utolsó találkozását dokumentáló beszélgetőfüzet (1973. helyett 1970.).²⁸ A névmutató orientáló jellegű, de közel sem olyan részletes, mint például a *Pergő évek* 2004-es kiadásáé.

A korszak kutatói, különösen Weöres, Várkonyi és a Sorsunkhoz kapcsolódó szerzők szövegeivel foglalkozó szakemberek számára is pótolhatatlan, számos filológiai újdonságot és forrásértékű dokumentumot tartalmazó kötetet kapott kézhez az olvasó. A *Könyvműhely* korábbi kiadványaihoz hasonlóan számos adalékot tartalmaz a cenzúra korabeli működéséről, és nélkülözhetetlen jegyzetek segítik a főszereplők kapcsolatrendszerében, valamint szellemi tájékozódásában való eligazodást.

(*Széphalom Könyvműhely, Budapest, 2024.*)

²⁷ Weöres Sándor levele Sárközi Györgynek, Csöngé, 1938. október 26 = WEÖRES, *Egybegyűjtött levelek*, II., 204–205.

²⁸ Ezúton köszönöm az egyik szerkesztő, Kende Katalin készséges segítségét, aki a többi Várkonyi-kézirat alapján megerősítette a datálás módosítására vonatkozó felvetésemet.